

En Morten Luther den Anden

af Rasmus Dreyer

– Reformation og lutherdom til diskussion i 1800-tallets begyndelse

Indledning

Folkekirkens lutherske arv og historie diskuteres på ny. Det er ingen ny debat – allerede i 1800-tallets begyndelse møder vi en lignende diskussion. Dengang i forbindelse med reformationsjubilæet i 1817 og måske er der visse mindelser til dagens debat. For også dengang ville teologer gøre op med Luther. Det førte formentlig til, at de hjemmegroede danske reformatorer såsom Hans Tausen, efterhånden kom i bedre kurs end Luther.¹ Sjællands biskop Friederich Münter (1761-1830) skrev stolt i sin notater, at det var ham, der havde taget initiativet til fejringen af reformationens 300 år i 1817, og vel at mærke ikke alene til det danske monarkis fejring af den runde dag; ”dieses ist gelungen”, nej, hele den protestantiske kristenhed havde endda fulgt ham.² I 1816 havde tidens den store biskop, tyskfødt, tysktalende og rationalistisk af sindelag fået foranstaltet en kongeligt nedsat kommission. Denne kommission skulle forvalte jubilæet og sørge for både officiel og folkelig markering af den rene læres indførelse, når jubelåret oprandt. Tiden var dog ikke til en stor og pompøs fejring som hundrede år tidligere, hvor reformationen også var blevet fejret i 1717 og den danske i 1736.³ Napoleonskrigene havde gjort Danmark lille, land og ære tabtes ved den dansk-norske skilsmisse i 1814, den blomstrende handel dalede, økonomien blev trang. Kirken bestod dog som altid, og selvom også den havde været hærget af teologiske stridigheder mellem ortodokse, pietister og rationalister, rådede en rolig mindelighed i kirke og dansk teologi op imod trehundredårsfesten for Luthers teseopslag, reformationens tredje jubelår i 1817. Men

1 For Hans Tausens biografi med en gennemgang af den nyere receptionshistorie fra 1800-tallet og frem se Rasmus H.C. Dreyer, ”Hans Tausen mellem Luther og Zwingli. Studier i Hans Tausens teologi og den tidlige danske reformation” (Odense: Syddansk Universitetsforlag 2020).

2 ”Af Biskop Münters Optegnelser fra 1817” (Det Kgl. Bibliotek, NKS 387 e e, nr. 16), i Alexander Rasmussen, ”Reformationsjubilæet 1817. Aktstykker. Indlede, udgivne, oversatte og kommenterede” (København: Lehmann og Stage/P. Haase 1917), 16-19 (16).

3 De danske reformationsfejring er gennemgået nøje i Carsten Bach-Nielsens ”Fra jubelfest til kulturår. Danske reformationsfejring gennem 400 år” (Århus: Aarhus Universitetsforlag 2016).

som så ofte før, var det stilhed før storm. Jubilæet skulle for alvor markere det 19. århundredes nye demarkationslinjer i forståelsen af kristendommen, reformationen og konfessionen. Fra 1817 går tråden frem gennem århundredet, oplysningstidens og den kirkelige rationalismes skibbrud i Danmark begynder her.

Medlemmerne af Münters reformationskomité var en blandet skare, forsædet førte Münter naturligvis som rigets øverste gejstlige, mens også hans forgænger, biskop Balle, som i 1808 havde trukket sig fra Sjællands bispestol, skulle være kirkeligt medlem og luthersk garant. Han døde desværre allerede i oktober 1816, hvorfor Münter blev ene gejstlige medlem blandt de øvrige som udover deputerede fra både danske og slesvigske kancelli talte overhofmarskalken, fysikeren(!) Adam Wilh. Hauch (1755-1838) og den nokså bekendte forfatter af *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*, Ove Malling. Malling var her, der og alle vegne, og opnåede en strålende embedsmandskarriere, der førte ham fra så forskelligt som fx kommissarius for kvæghandel til medlem af Den evangelisk-christelige Psalmebogs redaktionelle udvalg (1790-99), kongelig historiograf og gehejmestatsminister.

Medlemskabet af reformationskommisionen lirker for os lidt på døren ind til Mallings sans for det lutherske i det danske, da han som den eneste støttede Münter i hans bestræbelse på udsendelsen af Den augsburgske Bekendelse i anledningen, Münter noterede: "Ich drang nur durch Mallings Unterstützung durch musste aber den deutsch[en] Text, den ich gleichfalls gedruckt haben wollte, aufopfern. Mein Vorschlag einigen reformierten Theolog[en] die Doctorwürde zu verleihen, war angenommen."⁴

Det lyder nærmest som en compensation, at hvis det lutherske bekendelsesskrift skulle udgå (og i hvert fald ikke på et af de normalt læsbare sprog!), så ville Münter tilbyde en række calvinsk-reformerte teologer æresdokortitler. Nu hang det ikke sådan sammen, da vi med Münters position in mente må regne med, at han selv aktivt arbejdede for de reformerte lærde, dog afspejler Münters notat et overraskende forbehold over for det lutherske; kun Malling bakkede ham op. Og Münters tværkonfessionelle planer udvirkede da også protester fra gejstlige. Et kommissionsmedlem, der talte på fleres vegne, refererer Münter og fortsætter, "[i]ch brachte sie aber durch eine kalte belerende Antwort zur Ruhe"!

4 Ibid.

Reformationsihukommelsens karakter og anledning til besindelse på fremtidens kirke over for anledningen til det kritiske eller positive tilbageblik vedkom som ved de tidligere fester også dette jubilæum. Det retrospektive blik blev dog ved Münters udkast minimalt. I højere grad ville Münter ved jubilæet finde anledning til at bekræfte, at reformationens arv var erkendelsen af kirkens semper reformanda, dens stedse reformerende karakter. Reformationen gav ånden frihed til i altid højere grad at arbejde hen imod fuldkommenhed; jubilæet kunne derfor blive anledning til at vise rationalismen, den "moderne" kristendoms, reformatoriske adkomst. Det måtte selvsagt møde modstand. Den protestantiske kristenhed stod snart over for et pendulsving fra rationalisme og kirkelig økumeni til ny-konfessionalisme og nationale politiske, som religiøse vækkelser. Til gavn for folkets indføring i reformationens rette forståelse – der hverken var konfessionel eller national – udtænkte Münter således også publikationen af en populær "Anweisung an das Volk über die Wohltaten der Reformation". I sine notater indrømmer Münter, at han til denne opgave udvalgte sin både kirkeligt og faglige ligemand i bispekollegiet, den orientalske filolog og bibelkritiker Jacob G. Chr. Adler (1756-1834), fra 1792 generalsuperintendent i Slesvig og fra 1806 i Holsten, for ikke at give skin af, at Münter handlede egenrådigt og ene, altså blot ville pådutte almuens sin teologiske rationalisme og akademiske kriticisme. Det højtlærde valg af Adler, Münters åndsfælle, kendte formodentlig sine begrænsninger udi den folkelige genre og videresendte opdraget til hovedpræsten ved Slesvigs domkirke, provst Jasper Boysen (1765-1818).

Den prøjsiske kirkeunion

Boysen havde tidligere skrevet en række tyske småskrifter om den rationalistiske kristendoms fordele, men skrive for den gemene mand magtede han alligevel ikke. Münter skriver, at Boysens indsendte skrift var "ein langes, ganz unbrauchbares höchst unpopuläres Opus"; Münter måtte da selv gribe pennen.⁵ Både Adler og Boysen var i sig selv overraskende valg som folkelige skribenter for det danske folk, begge fortrak de det tyske sprog; valget var derfor alene bundet i Münters vilje til at styre den teologiske diskurs i hele riget under jubilæet. Det lykkedes ikke.

Boysen kom fravalget til trods til orde under jubilæet, da han gerådede i diskussion om selve den officielle teologi med kirkens "ægte" lutheranere. Boysen gik i 95 rationalistiske

5 Ibid.

teser stærkt imod den Schleiermacher-inspirerede Kieler-provst Claus Harms (1778-1855). Harms havde, fortørnet over den rationalistiske tendens, genudsendt Luthers originale 95 teser og vedføjte sine egne stærkt lutherske og antirationalistiske 95 teser. Teserne faldt ikke i Schleiermachers smag – han gik fx ind for de lutherske og reformerte kirkes union i Prøjsen, som den prøjsiske hersker Friederich Wilhelm III gennemtrumfede i 1817. Denne union vakte naturligvis Harms' skuffelse, og personligt tilkendegav Schleiermacher – som var ansat i Prøjsens hovedstad Berlin – også en vis forståelse for Harms' position, rationalist var han jo i hvert fald ikke.⁶ Den prøjsiske kirkeunion var også etableret med henblik på reformationsjubilæet i 1817.

Den tyske pietisme og oplysning havde bevidst set forbi de konfessionelle og teologiske forskelle mellem de to store reformationskirker, og det romantiske syn på åndens forenende kraft medvirkede også til bestræbelserne på forening og forbrødring lutheranere og reformerte imellem. Prøjsens konger havde siden 1614 også selv været reformerte. Unionen løste herved et prekært problem, for kongen herskede over store lutherske områder, og staten havde et luthersk befolkningsflertal: En union ville derfor styrke den prøjsiske kongemagt. I 1816 blev den nye fælles liturgi for første gang introduceret i Potsdam og Berlin, og året efter proklamerede Friederich Wilhelm unionen, hvor hverken reformerte eller lutheranere gik over i hinandens kirker, men virkeligt blev én og samme kristelige kirke.⁷

Unionen betød ikke, at kirkerne nødvendigvis skulle opgive deres egne konfessioner, derimod skulle gudstjenesten og nadveren være fælles. Unionen blev cementeret ved jubilæet få måneder efter proklamationen ved fejringen af netop nadverfælleskab mellem de to evangeliske retninger. Enheden blev dog alligevel svær at opnå. Den kirkelige og teologiske modstand var spagfærdig. Claus Harms var en af de mest højlydte røster.

6 Teserne, skrev Schleiermacher, gjorde ikke stort indtryk "mit ihren halbahren Orakelsprüchen und ihren Mühe nicht lohnenden Rätseln ... mit ihrem Haschen nach Schimmer und Witz", Schleiermacher til Dr. Ammon, i: "Fr. Schleiermachers sämtliche Werke", 1/V (Berlin: Georg Reimer 1846), 331, men Harms' deciderede modstandere tilhørte han heller ikke, jf. Zillen 1909 (se referencen nedenfor), 152, note 1. Den efterfølgende diskussion per brevkorrepondance ses i Claus Harms, "Briefe zu einer nähern Verständigung über verschiedene meine Thesen betreffende Punkte. Nebst Einem namhaften Briefe, an den Herrn Dr. Schleiermacher", (Kiel: Verlage der academischen Buchhandlung 1818); yderligere dokumenteret i Heinrich Zillen, "Claus Harms' Leben in Briefen, meist von ihm selber" = Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte I/4 (1909).

7 Dette og næste, Hjalmar Holmquist og Jens Nørregaard, "Kirkehistorie III. Det nittende Aarhundrede", (København: Schultz 1951), 15-16. Unionen første tid indtil 1850 er udførligt behandlet af F. Gerhard Goeters, Joachim Rogge, m.fl. i deres "Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union: Ein Handbuch", bd. 1, (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt 1992).

Ingen af kirkerne havde egentlige organer, som kunne indføre fællesskabet, så initiativet og udførelsen skete på kongens befaling i hans egenskab af summus episcopus – dvs. lidt i samme dur, som da Christian III havde reformeret den danske kirke i 1536. Unionen var sådan set en reformation af den protestantiske kirke i Tyskland. Og som vi skal se senere, var der lydørhed i Danmark for en sådan ordning (upåagtet, hvor ubetydelige de reformerte menigheder i Danmark var; det var princippet, der talte).

Ser vi på, hvad Kong Friederich Wilhelm forordnede gennemfört, så var foreningen i og for sig ikke et rationalistisk barn. Den var romantisk besjælet, agenden – liturgien – som kongen endda for store dele selv dikterede – var vendt direkte mod rationalismen, den havde ligefrem luthersk slagside, idet den var udarbejdet efter den svenske liturgi. Kun enkelte led indikerede, at det var en fællesliturgi: Brødsbrydelse blev påbudt; det var en reformert tradition (som NB i dag er temmelig udbredt i den danske folkekirke!), ligesom uddelingsordene blev gjort ubestemte. Opstandelsen var stor flere steder over den første agende, og først efter rettelser og ændringer blev den ved kongeligt diktat i 1830 påbudt overalt. Men de lokale kirker fortsatte mange steder, som om intet var hændt. Unionen blev kun en art konføderation af lutherske, reformerte og så egentlig unerede menigheder. De forskellige retninger levede for det meste adskilt i hver deres del af Prøjsen. Alligevel, eller netop af samme grund, spredte unionen sig. I det store jubilæumsår blev de evangeliske kirker i Nassau også forenet og i årene efter fulgte en hel perlerække af tyske stater.

Konfessionerne var altså noget fortidigt i 1817. Og både romantiske sjæle og rationalistiske teologer så i lyset af denne udvikling på Claus Harms' 95 teser, som var de noget fortidigt. I virkelighedens og bagklogskabens ulideligt klare lys (som man skal være varsom med, nu det drejer sig om en historisk afhandling) så var Harms' opråb meget anticiperende og bebudende af en ny konfessionalisme. Det stod sådan set også klart i Tyskland. Først de to store tab af tysk kerneland til Napoleon i begyndelsen af århundredet og snart efter befrielseskrigens sejr kaldte en patriotisk og national ånd frem i de tyske lande. Tyskland og også dets kirker måtte forenes og organiseres på ny. For religionen gjaldt det samme. Oplysningsfolkenes og rationalisternes filosofiske lykketetro havde spillet fallit, tiden behøvede idealistisk, national og kristen fasthed. Befrielseskrigen førte derfor en forening af tyskhed og kristendom med sig. Tyskland var tættere på Gud end andre folk, eller som det blev formuleret af Schleiermachers svoger,

patrioten, professoren og politikeren Ernst Moritz Arndt (1769-1860) og ligefrem lagt i munden på Gud: Fordi I, I tyske, lod han Gud sige, ”das Herz sein solltet von Europa, seid ihr mir lieb gewesen, wie mein eigenes Herz, und werdet mir lieb bleiben ewiglich”.⁸ Arndt forstod Tysklands grænser som det tyske folks og sprogs, og Arndt vil også i Danmark være kendt for sine senere angreb på os: Danmark måtte affinde sig med den skæbne og lade sig fortrænge af det tyske og et vågnende og forenet Tyskland: ”Teutsche Freiheit, teutscher Gott”, som det hed i hans digt *Teutscher Trost* fra det store tyske nederlagsår 1806 (nederlagene ved Jena og Auerstädt og Prøjsens afståelse af landene vest for Elben til Frankrig), et år, som samtidig blev et patriotisk vendepunkt.⁹

Reformationsfejringen elleve år senere i 1817 blev i denne patriotiske ånd i lige så høj grad en fejring af den største af alle tyske stridsmænd, Martin Luther, Guds udvælgelse og den tyske ånd og forenende styrke. En ottendel af al tysk studeret ungdom samlede sig af samme grund i 1817 på Luthers Wartburg. Borgen på klippen, hvor Luther havde siddet fredløs og i rigets acht og skabt det tyske Ny Testamente, det tyske sprog og sejrriktigt og modigt var vendt tilbage fra i 1522, da Wittenbergs reformation var løbet Karlstadt og Melanchthon af hænde. Wartburg var et emblem på lutherdommens og tyskhedens forening.

I anledningen og Luthers ånd foranstaltede studenterne et bogbål, hvor antitysk og uluthersk litteratur blev flammernes bytte. Studenterne kastede også den romantiske Kant-elev og dramatiker Zacharias Werners (1768-1823) Luther-drama *Martin Luther oder die Weihe der Kraft* (1806) på bålet. Werner havde formastet sig ved at konvertere til katolicismen og lade sig præstevie. Knud Lyhne Rahbek, den store danske kritiker, hvem alt dette religiøse spektakel ikke huede, hæftede sig i sit danske referat af Wartburgbegivenhederne ved denne lystige ”Nachcomédie”, at et teater i Berlin ”synes at have troet, Reformationsfesten kunde ikke værdige sluttes, naar den ikke tog Del deri” – selvom ”den tilgivelse Tanke om en fyld Casse” og spillede ind, hvorfor teatret havde opsat netop Zacharias Wernes *Weihe der Kraft* for de hjemkomne studenter. Studenterne gik på parterret med beslutningen om at forhindre opførelsen, og næppe var tæppet gået og ’Luther’ trådt frem på scenen, før der blev skreget: ”Bort med Reformatoren af

8 Ernst Moritz Arndt, ”Geist der Zeit I” (1806), i: i: ”Arndts Werke 1-12”, bd. 1, August Leffson og Wilhelm Steffens (red.) (Berlin m.fl.: Bong & Co. 1912), 18.

9 Ernst Moritz Arndt, ”Teutscher Trost”, i: ”Lieder für Teutscher”, (u.s. [Im Jahr der Freiheit] 1813), 114-115 (114).

Skuepladsen!” Både politi, publikum og borgervagt lagde sig imellem, men blev slået omkuld af særligt Jena-studenternes særlige kendetegn, deres knortestokke. Slaget til forhindring af det katolske Luther-stykke var så voldsomt, at soldater blev sat ind i teatret og gjorde plads med geværkolberne.¹⁰

Claus Harms og reformationsfejringen i 1817

En sådan selvbevidst eller politisk farlig dansk ånd hvilede ikke over den danske fejring. Danmark var såret på selvbevidstheden, sjælen og pengepungen efter sine nederlag og tabet af Norge i 1814. Først i 1836, da ny lejlighed bød sig, blev det en fejring, som mindede om den tyske fra 1817 og hyldesten af den stridende tysker: Luther. I Danmark hed han dog i stedet: Hans Tausen.

Men i 1817, så skulle det danske jubilæum hverken være dansk, endsige særlig luthersk. Det skulle i overensstemmelse med Münters linje være en fejring af det fornuftstade, som den lutherske reformation var nået til anno 1817. Med udsigt til reformert-luthersk union i Prøjsen og konfessionernes endelige opløsning, da var en type som Claus Harms en virkelig torn i øjet på tidens fremherskende teologer. Harms lagde heller ikke fingrene imellem. For hvorfor fremførte man al denne fornuftige og ukristelige tågesnak i Luthers navn? Fornuftens vælde var da snarere en storm mod kirken, drønedede Harms; rationalisterne var meget mere lig Andreas von Karlstadt hærgen i Wittenberg end trofaste mod Luther og evangeliet:

71. Die Venunft geht rasen in der lutherischen Kirche: reißt Christum vom Altar, schmeißt Gottes Wort von der Kanzel, wirft Koth ins Taufwasser, mischt allerley Leute beym Gevatterstand, wifcht die Anschrift des Beichtstuhls weg, zischt die Priester hinaus, und alles Volk ihnen nach, und hat das schon so lange gethan. Noch bindet man sie nicht? Das soll vielmehr ächtlutherisch und nicht carlstadisch seyn!¹¹

¹⁰ Nationalmødet på Wartburg er behandlet i alle værker om Tysklands samling og nyere historie. De væsentligste aktstykker findes i Hugo Kühn, "Das Wartburgfest am 18. Oktober 1817. Mit einem Anhang: Die Feier des dritten evangelischen Jubelfestes auf der Wartburg. Zeitgenössische Darstellungen, archivalische Akten und Urkunden" (Weimar: A. Duncker 1913). Knud Lyhne Rahbeks referat efter forskellige tyske aviser, "Bilag til historisk Artikel. Om Høitiden paa Wartburg og dens Auto da fê", i Dansk Minerva (nov. 1817), 89-96 (94).

¹¹ Claus Harms, "Das sind die 95 theses oder Streitsätze Dr. Luther, theuren Andenkens ... und mit andern 95 Sätzen", (Kiel: Verlage der academischen Buchhandlung 1817), 30 f; optrykt af Ernst Feddersen som "Claus Harms' 95 Thesen nach dem Urdruck von 1817 wiedergegeben", i Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte II/8, 4. (1926), 448-461. Feddersen anfører i sine noter, at Harms efter sine breve med tese 71's ord om den blandede fadderstand hentydede til jøders adgang dertil ifølge rationalisterne, mens udvisningen af skriftestolens ord var rettet mod den generelle nedtoning af syndsforladelsens nødvendighed og skriftemålets karakter af forberedelse til nadveren i stedet for, Feddersen 1926, 458.

Harms teede sig virkelig som ”en Morten Luther den anden”, som Grundtvig og andre, der ellers sluttede sig til ham, sagde. Teserne var ”ikke alene det Mærkværdigste, men det Betimeligste”, som udkom ved jubelfesten, skrev Grundtvig i et brev til en toldkontrollør i Slesvig i 1818.¹² Og når Grundtvig syntes godt om noget på dette tidspunkt, kan vi være temmelig sikre på det skandaløse og kontroversielle i forhold til den officielle teologiske holdning på parnasset. En række af Harms' mest dristige teser blev da også indbragt for kirkens øverste, Hans Majestæt Frederik VI.¹³ Sagen faldt imidlertid med årene, da vinden blæste i hans teologiske retning; Harms havde set rigtigt: Kirken trængte en luthersk selvbesindelse. Grundtvig kom senere selv i personlig forbindelse med Harms. Hans tiltro til ham som en virkelig ny Luther kølnedes dog med tiden. I Kirke-Speil (1861-63), Grundtvigs kirkehistoriske vue over de forgangne århundreder inklusive sit eget, satte Grundtvig – lidt misundeligt – ord på Harms' gennemslagskraft i jubilæumsåret: Harms var ingen Luther, efterrationaliserede Grundtvig med vanligt selvhævdende øje for egen succes, heller ikke dengang havde Grundtvig troet, at ”Luther kunde leve op i Tyskland” – Harms skrev jo som holstener på tysk – eller at nogen kunne indbilde Grundtvig, ”at det vilde bære for Harms, hvad der brast for mig, der ganske anderledes havde tilegnet mig Luthers Aand”.¹⁴ Grundtvig havde også tidligere været inde på noget af samme i sin kritik af kirkens nærmest afsværgende fastholdelse af sit lutherske tilnavn, det var tomme ord, prædikede Grundtvig allerede i 1812, ”de fleste Boglærde skamme sig ved det Navn”; hvorfor? Jo, fordi Luther viste hen på Kristus og Bibelen, som intet menneske af sig selv kunne vide!¹⁵

12 Grundtvig til H.W. Hansen 23/7 1818, i: ”Breve fra og til N.F.S Grundtvig”, bd. 1, Georg Christensen og Stener Grundtvig (red.) (København: Gyldendal 1924), 487.

13 Harms skulle bl.a. redegøre for teser, hvori han kaldte fornuften vor tids Antikrist (tese 9), for syndsforladelsens gratis karakter i nutiden (”Die Vergebung der Sünden kostete doch Geld im sechszehnten Jahrhundert”) (21), forskellen på den gamle tro på Guds skabelse af mennesket og den nyes tro på menneskets skabelse af Gud (27), en sammenligning af rationalisternes erfaringstro med Muhammeds logik (45), angrebene på den rationalistiske Altona-bibel af 1815 (der bragte bibelkritiske og andre bemærkninger i selve teksten) (55-61), den lutherske kirkes grundskade i landfyrstens kirkeregimente (90) og det ufrie præstevalg (91). Sagen mod Harms fik ingen konsekvenser for hans stilling, tværtom medgav regeringen det berettigede i klagerne over den rationalistiske Altona-bibel, som de opkøbte hele restoplaget af og tilintetgjorde, jf. sagsakterne i Ernst Feddersen, ”Claus Harms' 95 Thesen und die kirchlichen Behörden”, i: *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* II/8, 4. (1926), 462-565.

14 N.F.S Grundtvig, ”Kirke-Speil” (1861-63), i: ”N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter I-X”, bd. 10, Holger Begtrup (red.) (København: Gyldendal: 1904-09), 80-362 (345).

15 N.F.S. Grundtvig, ”Hvorfor kaldes vi Lutheraner? Prædiken paa Alle Helgens Dag [reformationsdagen]”, (København: Schuboths Forlag 1812), 36.

Det var ikke Grundtvig, men Harms alle talte om i 1817. "[H]vorsomhelst To eller Tre vare forsamlede", refererede J.P. Mynster stemningen i 1817, "der var Harms midt iblandt".¹⁶ Det var der selvfølgelig andre teologer, der prøvede at lukrere på i København i de følgende år, og det er ikke helt forkert at sige, at det ikke var Grundtvig, som skød den såkaldte kirkekamp i gang: Det gjorde Münster med sit hyrdebrev og Harms med sine anklager. F.C. Tryde, en sekretær i kommercekollegiet, trak linjerne tydeligt op allerede i 1817: Enten blev symbolforpligtelsen afskaffet (hvad der måtte være den naturlige konsekvens af hyrdebrevet) eller også, når der nu engang er aflagt ed på dem (og det gjaldt først og fremmest Den Augsburgske Bekendelse), så at den også "vorder uforfalsket forkyndt".¹⁷ Teserne vakte sensation i hele den danske helstat, især i Slesvig og Holsten var de en overordenlig stor sag, og de blev kendt ud over de tyske, protestantiske lande, og hele 200 skrifter blev udgivet enten for eller imod Harms i den store tesestrid.¹⁸ Sagen lignede på denne måde – uden sammenligning i øvrigt – på flere måder Luthers tyske succes fra 1517; hvem havde troet, at en sådan sag skulle springe ud fra Kiel i danske Holsten?

Harms var slet og ret jubilæets lutherske stemme, polemisk og kraftfuld i reformatorerens ånd. Den katolske kirke var "herlig", fordi den dannede sig ved sakramentet, den reformerte ligeså "herlig", når den dannede sig ved Guds ord – dog var herligere end begge disse "die evangelisch-lutherische Kirche", der "hält und bildet sich am Sacrament wie am Wortes Gottes".¹⁹ På denne vis var Harms' forståelse af kirken en forudsætning for, hvordan Grundtvig selv senere så på kirken. Harms opponerede måske også unødigt mod hyrdebrevet fra Münster, for han havde til en vis grad nærmet sig en mere kristelig end rationel forståelse af kristendommen. Fornuften erkendte åbenbaringen af Kristus som højeste autoritet, lærte Münster, og Münster indrømmede endog til Luthers fortjeneste, at han havde bragt sakramente og lære i sikkerhed for menneskers magt;

16 J.P. Mynster, "Meddelelser om mit Levnet", 2. udg. v/Jakob Paulli, (København: Gyldendal 1884), 223.

17 F.C. Tryde, "Kom Jesum Christum ihu, som er opreist fra de Døde, eller Hvad har meest skadet Christdommen, Pavedømmet eller det attende Aarhundredes saakaldte Oplysning? En Undersøgelse i Anledning af Reformationens tredie Jubilæum d. 31. October 1817" (København: Hartvig Friderich Popp 1817), 90.

18 Jf. J. Asmussen, "Geschichte des Thesen- und Bibelstreites in Schleswig und Holstein", i: Evangelische Kirchenzeitung nr. 45-48 (bd. 4) og nr. 58-60 (bd. 5). For både samtidig og senere positiv og negativ kritik se Friedrich Wintzer, "Claus Harms. Predigt und Theologie", Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte I/21 (1965), 126-134.

19 Teserne 92-94, Harms 1817, 35.

Münster kunne altså som både Harms og Grundtvig også pege på sakramenternes ligeberettigelse ved siden af læren eller fornuften.

”Ubegribeligt, at man har kunnet kalde dette for Rationalisme!”, drønedede en senere tids kirkehistoriker, Johannes Oskar Andersen, i en forelæsning fra 1925 – men den konservative og liberalt-kristne professor var også et langt stykke af vejen enig med Münster.²⁰ For uanset hvad, så blev Münsters let reviderede lære og hyrdebrevet i samtiden opfattet som udtryk for neologien eller rationalismen, og i alle tilfælde stillet over for luthersk gammeltro, pietisme og spirende ny-konfessionalisme. Det var i høj grad Harms' kritik, der herhjemme satte kritikken af rationalismen i gang. Ville rationalisterne og deres selskab have en anden kirke, hed det i tesoerne, og ligesom den generalsuperintendent Adler støt og roligt havde indført med sine nye agende (ritualbog) fra 1797 og bibel fra 1815 i Slesvig og Holsten, da kunne de som reformatorerne lade sig henvise til at prædike i det fri:

*68. Gehe mit Hermann Tast unter die Linde und predige da, wenn du deinen neuen Glauben nicht für dich behalten kannst ... Indeß man hat es schon seit mehreren Jahren auf den Kanzeln versucht und die Leute haben sich verlaufen. Matth. 11,17.*²¹

Det sidste var en henvisning til Jesu ord om, at folket tidsnok kunne have taget det nye til sig, hvis de havde villet; ”vi spillede på fløjte for jer, og I dansede ikke; vi sang klagesange, og I sørgede ikke”. Nej, nu måtte man afgøre sig til fordel for enten den gamle tro (altså den lutherske), eller forlade kirken til fordel for den nye tro (rationalismen, ”Die Vernunftreligion”). Det var en fuldstændig omvending af reformationen. Ville man fædrenes religiøsitet, som han sagde andetsteds, så måtte man også ville fædrenes religion.²² Tiden behøvede en reformation, der vendte kirken om mod den ægte reformation, fædrenes kirke og lære. Men ville man en ny kirke, måtte man ty til de midler, som Husum-reformatoren Hermann Tast, fejret som ”Slesvig-Holstens Luther” – og i dansk sammenhæng en Hans Tausen – havde benyttet: at vinde folket for sig. Og så længe man hverken havde folk eller skriftord med, var man vist ud af

20 Forelæsningsnedskrift v/Bodil Thastum [gift Bodil Koch, 1903-1972] ”Danmarks Kirkehistorie 1536-1900 ved Professor I.O. Andersen”, [1925], upubliceret, 77. Den næsten fuldstændigt maskinskrevne nedskrift er i Afdeling for Kirkehistories J. Oskar Andersen-samling, Københavns Universitet.

21 Harms 1817, 30.

22 Wintzer 1965, 130.

kirken. Det var Luthers principper, som på ny blev gjort gældende. Man taler derfor også om denne tids nye lutherske principfasthed som den lutherske reparationsteologi. Det var på mange måder det kirkelige udtryk for et Sturm-und-Drang, som også gjorde indtog i kunsten og litteraturen. Geniet var i højsædet, og man vendte sig i allerhøjeste foragt mod fornuftens kultur og absolutte regering. I stedet satte man følelserne – her var Harms en ægte Schleiermacher-elev – og på det både teologiske og litterære grundlag voksede århundredets gradvist øgede forståelse for folket, for det nationale, for fornemmelsen for det folkelige, og derfor også for de historiske personligheder af folket: Kristendommen var ikke lig med menneskets fornuft, men båret af folkets ånd og personlighedernes kraft.

Det var på ingen måde den forståelse af, hvad reformationen kunne lære folket, som biskop Münter delte i 1817. Det havde forud for jubilæet været et helt bevidst træk fra Münters side at vælge de to tysksprogede slesvigere, Adler og Boysen, som folkeskribenter ved det tilstundende reformationsjubilæum. Münter ville sikre sig teologisk konsensus om den fornuftige, skriftkritiske kristendom, som Harms så harmdirrende bekæmpede, og for Münter måtte den fornuftige lære gerne trænge helt ned til bonden og skolepiltten. Münter ville styre den teologiske retning uden om ortodokse tilfælde som Harms. Harms havde allerede manges opmærksomhed, og i Kiel vandt han en stor og lydør menighed. Den officielle linje var for ham et misbrug til fremme for fornuftens og irreligiøsitetens sag, blot fremført under dække af Luther og reformationen – af samme grund måtte de tage konsekvensen og danne deres nye kirke! Harms tordnede løs, også imod Münters håb om kirkernes og konfessionernes forening. "[M]aaske ere hine lykkelige Tider ikke mange Aarhundreder fjærnede fra os, da alle hadefulde Følelser og Forfølgelser af andeledes tænkende ere ophørte", havde Münter fromt håbet i sit hyrdebrev, for når dagen snart oprandt, forventede Münter, at alle ville "kunne stemme overeens" som én hjord under én hyrde i at dyrke "Gud og hans Christus" i "Aand og Sandhed" ('en pneúmati kaí 'aletheĩā').²³ Dette bonmot fra Johannesevangeliet 4,24, som vi nu bedst husker fra indskriften på talerstolen i festsalen på Københavns Universitet (fra 1836), var udover at være rationalisternes fremmeste skriftbevis for fornuftens ligestilling med troen, dvs. sandheden, også en af Münters meget få bibelhenviisninger i hyrdebrevet fra 1817. Claus Harms teser var et dunderstud

23 Münter 1817/Rasmussen 1917, 62f.

mod den slags kristendom, og han skrev frivolt direkte mod hyrdebrevet og Münter, når han i tese 69 kaldte Joh 4,25 "[d]ie Parole der Irrlehrer", og i den 77. tese afviste talen om, at "die Zeit habe die Scheidewand zwischen Lutheranern und Reformirten aufgehoben". Spørgsmålet var rettere om, hvem der var faldne fra deres kirkes tro, "die Lutheraner oder die Reformirte? Oder beyde?"²⁴

Luther og reformatorerne ind fra kulden igen

Genopdagelsen af reformationen, det lutherske og de lutherske principper – retfærdiggørelsen ved tro, Skriften og Kristus alene – var på vej i brydning med rationalismens symbolske forståelse af kristendommens dogmer og reformatorernes lære. "Din Religion og din Samvittighed er fri", opsummerede Münter reformationens vigtigste sejr for den almindelige dansker i *Underviisning til den danske Almue om de fortrinligste Velgierninger, som Kirkeforbedringen har skienket os*, folkeskriftet, som han endte med selv at skrive. Det lille oplysende skrift blev omdelt i by og på land og udsendt til skolerne. Heri forklarede Münter, hvorledes kirkeforbedringen var værd at takke for. På god gammeldags evangelisk facon forklarede Münter reformationen som befrielsen fra åget. Men dog, hvilket åg? Her skinnede Münters teologi på ny igennem. Åget var ikke papismens mørke, nej, det var det, at andre tænkte for en. Derimod rejste reformationen sig, for "Kundskab om Gud og hans Villie kræver Brug af din egen Fornuft"; friheden dertil var den evigt akkumulerende reformations store gave: Du skal "vise dig", fattede Münter det sammen for hin danske almuesmand, "som en sand evangelisk Christen; og de Velgierninger, Luthers Reformation har tildeelt dine Fædre ... skulle ogsaa uden Formindskelse, ja med stedse øget Kraft og Velsignelse gaae over fra dig til dine Børn og Børnebørn, indtil sildigste Slægt. Thi ligesom Menneskets aandelige Natur bliver stedse og uforandret den samme, saa er ogsaa den Religion, som er Aandens Religion, og givet af Gud til at oplyse, forbedre og lyksaliggøre Menneskets Aand, evig og uforanderlig: den er grundet i Menneskets fornuft og i Guds hellige Ord, som indeholder Jesu dyrebare Lære."²⁵

24 Harms 1817, 32.

25 Anon. [Fr. Münter], "Underviisning til den danske Almue, om de fortrinligste Velgierninger, som Kirkeforbedringen har skienket os" (København: Schultz 1817), 24-25; 37f. Den samlede konklusion om reformationens vindinger i kap. 4 er i kortform: 1. Religions- og samvittighedsfriheden (fornuften), 24-25; 2. Sejren over overtro, 26-27; 3. Gudsykkelsens renselse, 27-29; 4. Kristendommens højeste øjemed: Menneskets helliggørelse, 29-32; 5. Det borgelige samfunds goder ved reformationen. Kap. 5, 35-38, er en almindelig afsluttende formaning.

Tilføje ordet om Jesu uforanderlighed til evig tid (fra Hebr 13,8), sluttede Münter oplysningen af almuen på akkurat den måde, som Harms og andre stødtes af: At kristendommen var grundet i menneskets fornuft – det kunne man da ikke tage Luther til indtægt for. Jo, og Münter tog også reformationens danskere til indtægt for det samme. Men vi mærker også en anden besynderlighed i Münters almueskrift. Münter var selv af det tysktalende aristokrati i Danmark, og reformationen var for ham altså en tysk begivenhed. Münter bad tysktalende ligesindede om skriftet, og selvom han selv måtte fatte pennen på sin fint formulerede danske tunge, udlagde han for enhver dansk bondeknold reformationens fremvækst i Danmark fra tysk vinkel; det skulle for alvor ændre sig i det 19. århundrede. Reformationen bevægede sig hos Münter fra tysk til dansk, fra ”Religionens Talsmand” doktor Luther til Zwingli (og de to kirker ville så snart og utvivlsomt blive forenet) til Bugenhagen til Tausen. ”Vort Fædreland” var dog også blandt de første riger, der antog reformationen, og selv Danmark havde mænd, ”hvis Navne fortjene at bevares med Taknemmelighed af Efterslægten”. Fremfor alt burde det danske folk, ”foruden den ... tyske Lærer Bugenhagen”, erindre Hans Tausen. Tausen var almuens mand. Han var ”en Bondesøn fra Fyen, og en Munk i Klosteret i Antvorskov”, beskrev Münter ham. Modsat de høj lærde mænd formodes læseren eller tilhøreren vel at kunne identificere sig med bondesønnen, som prædikede med ”uforfærdet Mod paa flere Steder i Danmark, selv i Kiøbenhavn”. Tausen var dog ikke ene, han virkede sammen med de andre, Frands Vormodsen, Christiern Pedersen, Peder Palladius og Hermann Tast m.fl. Her noterer vi os dog, at den tysktalende Münter atter for identifikationens skyld og modsat, hvad man gjorde ved jubilæet i 1717, satte den holstenske reformator Tast som den sidste og den danske Tausen som den første i rækken af ihukommelsesværdige danske reformatorer.²⁶

Afrunding

At tiden arbejdede for en mere dansk indstilling til reformationen, ser vi også gennem udviklingen i Münters eget forfatterskab. I *Den danske Reformationshistorie I-II* fra 1802 var Münter afvisende og knap nok tilbøjelig at give de danske reformatorer, endsige Tausen, nævneværdig betydning. De var mystikere og hele den danske reformation anskuet som værende provinsiel i sammenligning med den tyske. I 1817 var stemningen vendt en

²⁶ ”Underviisning til den danske Almue, om de fortrinligste Velgierninger, som Kirkeforbedringen har skienket os”, 13; 20.

anelse i Tausens og danskernes favør. Den lærde Münter kunne igennem disse give folkets navne og personer at identificere sig med. Og endelig prægede den mere og mere konfessionelle og selvbevidste danskhed også Münters sidste kirkehistoriske bidrag. Hans store og tysksprogede dansk-norske kirkehistorie, skrevet fra 1823 til 1833, *Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen* (vi noterer os, at Norge en sidste gang fik lov at stå ved siden af Danmarks i titlen på en samlet dansk kirkehistorie). Heri fik Hans Tausen pludselig en plads som den danske reformationens hovedperson. Hans indsats for sit fædrelands reformation var af største betydning, ligesom Tausen ubestrideligt havde ”den ersten Ran unter den Glaubensverbesseren Dänemarks”. Det var andre toner fra Münter. Tausen var nu både Luthers og Melanchthons elev. Allerede i sin tidlige klostertid i Antvorskov vidste Münter af, at Hans Tausen havde prædiket og afsløret den herskende læres fejl og mangler og den omsiggribende ”Sittenlosigkeit”. Pludselig havde Münter forkastet al kritik af Hans Tausen såvel som af kilderne. Tausen havde opholdt sig hemmeligt hos Luther i Wittenberg, forelæst i København – selv i Det Teologiske Fakultet – hvor han tillige havde skjult sin lutherske overbevisning. Dog blev han kaldt tilbage af prioren til sit kloster – og ”[z]wei Jahre blieb er da in scheinbarer Ruhe”, ligesom ”Zwingli einst im Kloster Einsiedeln”, tilføjede Münter med et skær af sin gamle tolerance. Tausen, en elev af Luther, og en dansk klosterreformatør à la Zwingli, der endelig ”im Jahre 1524 ... frei und öffentlich zur Lehre Luther's bekannte”!²⁷ Hans Tausen var nu også blevet Münters hovedperson, og kritikken af Tausen var væk. Et sted hed det nu helt uden Münters afstandstagen, at Tausen i København havde begunstiget ”die Wegschaffung der Bilder aus den Kirchen”, også selvom han ikke selv havde givet anledning til noget sådant.²⁸ På denne vis nåede Münter selv at pege ud over sin egen kritik og det knap så Luther- eller Tausen-begejstrede jubilæum i 1817 og hen imod den ligefremme kanonisering af Hans Tausen som Danmarks Luther og reformator i 1836. Til den tid ville Tausen nemlig være trådt frem som den danske reformator, ”vor Födelslands Luther, hvis Navn burde staae med Erindringens varigste Skrift i vort Bryst”.²⁹ Eller som den

27 Fr. Münter, ”Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen”, bd. 3 (Leipzig: Vogel 1833), 72; 74; 75. I anden bogs kap. 7 fortsætter Münter omtalen af Hans Tausen, men da efter sit eget forlæg i reformationshistorien, dog bemærker vi kapiteloverskriften: ”Hans Tausen fängt in Antworskow und Wiborg die Reformation an” (150). Tredje bogs kap. 3 fortsætter Tausens historie i Viborg, igen meget traditionelt efter Huitfeldt og Pontoppidan, og i tredje bogs 7. kapitel refererer Münter kort og rosende Tausens skrift, ”Edt kort antswor”, mod biskop Jens Andersen Beldenak. Her er ikke længere nogen dadel for polemik eller grov tone, blot at Tausen ”eifrig” forsvarede Luther (262). Münter ristede altså her den rune over Tausen, som han i sin reformationshistorie undlod.

28 Ibid., tredje bogs 8. kapitel, ”Tausen in Kopenhagen” (266).

29 Johannes Bloch-Suhr, ”Bondesønnen Biskop Johannes Tavsens Levnet” (Ribe 1836), V.

senere kongelige konfessionarius, Just Henrik V. Paulli (1809-1865), ligefrem kunne kalde Tausen i 1836 – en dansk apostel og profet, ham, som Herren havde salvet med sin egen ånd. Reformationen var blevet dansk og det samme var Luther.³⁰

Rasmus H.C. Dreyer er adjunkt, ph.d. ved Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet

Noter

1For Hans Tausens biografi med en gennemgang af den nyere receptions historie fra 1800-tallet og frem se Rasmus H.C. Dreyer, "Hans Tausen mellem Luther og Zwingli. Studier i Hans Tausens teologi og den tidlige danske reformation" (Odense: Syddansk Universitetsforlag 2020).

2" Af Biskop Münters Optegnelser fra 1817" (Det Kgl. Bibliotek, NKS 387 e e, nr. 16), i Alexander Rasmussen, "Reformationsjubilæet 1817. Aktstykker. Indlede, udgivne, oversatte og kommenterede" (København: Lehmann og Stage/P. Haase 1917), 16-19 (16).

3De danske reformationsfejring er gennemgået nøje i Carsten Bach-Nielsens "Fra jubelfest til kulturår. Danske reformationsfejring gennem 400 år" (Århus: Aarhus Universitetsforlag 2016).

4Ibid., 17.

5Ibid.

6Tesperne, skrev Schleiermacher, gjorde ikke stort indtryk "mit ihren halb wahren Orakelsprüchen und ihren Mühe nicht lohnenden Rätseln ... mit ihrem Haschen nach Schimmer und Witz", Schleiermacher til Dr. Ammon, i: "Fr. Schleiermachers sämtliche

30 J.H.V. Paulli, "Prædiken paa Reformations-Jubelfestens tredje Dag, den 1ste November 1836 holden til Aftensang i Helliggeistes Kirke" (København: Schultz 183

Werke”, 1/V (Berlin: Georg Reimer 1846), 331, men Harms’ decidede modstandere tilhørte han heller ikke, jf. Zillen 1909 (se referencen nedenfor), 152, note 1. Den efterfølgende diskussion per brevkorrepondance ses i Claus Harms, ”Briefe zu einer nähern Verständigung über verschiedene meine Thesen betreffende Punkte. Nebst Einem namhaften Briefe, an den Herrn Dr. Schleiermacher”, (Kiel: Verlage der academischen Buchhandlung 1818); yderligere dokumenteret i Heinrich Zillen, ”Claus Harms’ Leben in Briefen, meist von ihm selber” = Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte I/4 (1909).

7Dette og næste, Hjalmar Holmquist og Jens Nørregaard, ”Kirkehistorie III. Det nittende Aarhundrede”, (København: Schultz 1951), 15-16. Unionen første tid indtil 1850 er udførligt behandlet af F. Gerhard Goeters, Joachim Rogge, m.fl. i deres ”Die Geschichte der Evangelischen Kirche der Union: Ein Handbuch”, bd. 1, (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt 1992).

8Ernst Moritz Arndt, ”Geist der Zeit I” (1806), i: i: ”Arndts Werke 1-12”, bd. 1, August Leffson og Wilhelm Steffens (red.) (Berlin m.fl.: Bong & Co. 1912), 18.

9Ernst Moritz Arndt, ”Teutscher Trost”, i: ”Lieder für Teutscher”, (u.s. [Im Jahr der Freiheit] 1813), 114-115 (114).

10Nationalmødet på Wartburg er behandlet i alle værker om Tysklands samling og nyere historie. De væsentligste aktstykker findes i Hugo Kühn, ”Das Wartburgfest am 18. Oktober 1817. Mit einem Anhang: Die Feier des dritten evangelischen Jubelfestes auf der Wartburg. Zeitgenössische Darstellungen, archivalische Akten und Urkunden” (Weimar: A. Duncker 1913). Knud Lyhne Rahbeks referat efter forskellige tyske aviser, ”Bilag til historisk Artikel. Om Høitiden paa Wartburg og dens Auto da fé”, i Dansk Minerva (nov. 1817), 89-96 (94).

11Claus Harms, ”Das sind die 95 theses oder Streitsätze Dr. Luther, theuren Andenkens

... und mit andern 95 Sätzen”, (Kiel: Verlage der academischen Buchhandlung 1817), 30 f; optrykt af Ernst Feddersen som ”Claus Harms’ 95 Thesen nach dem Urdruck von 1817 wiedergegeben”, i *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* II/8, 4. (1926), 448-461. Feddersen anfører i sine noter, at Harms efter sine breve med tese 71’s ord om den blandede fadderstand hentydede til jøders adgang dertil ifølge rationalisterne, mens udvisningen af skriftestolens ord var rettet mod den generelle nedtoning af syndsforladelsens nødvendighed og skriftemålets karakter af forberedelse til nadveren i stedet for, Feddersen 1926, 458.

12Grundtvig til H.W. Hansen 23/7 1818, i: ”Breve fra og til N.F.S Grundtvig”, bd. 1, Georg Christensen og Stener Grundtvig (red.) (København: Gyldendal 1924), 487.

13Harms skulle bl.a. redegøre for teser, hvori han kaldte fornuften vor tids Antikrist (tese 9), for syndsforladelsens gratis karakter i nutiden (”Die Vergebung der Sünden kostete doch Geld im sechszehnten Jahrhundert”) (21), forskellen på den gamle tro på Guds skabelse af mennesket og den nyes tro på menneskets skabelse af Gud (27), en sammenligning af rationalisternes erfaringstro med Muhammeds logik (45), angrebene på den rationalistiske Altona-bibel af 1815 (der bragte bibelkritiske og andre bemærkninger i selve teksten) (55-61), den lutherske kirkes grundskade i landfyrstens kirkeregimente (90) og det ufrie præstevalg (91). Sagen mod Harms fik ingen konsekvenser for hans stilling, tværtom medgav regeringen det berettigede i klagerne over den rationalistiske Altona-bibel, som de opkøbte hele restoplaget af og tilintetgjorde, jf. sagsakterne i Ernst Feddersen, ”Claus Harms’ 95 Thesen und die kirchlichen Behörden”, i: *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* II/8, 4. (1926), 462-565.

14N.F.S Grundtvig, ”Kirke-Speil” (1861-63), i: ”N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter I-X”, bd. 10, Holger Begtrup (red.) (København: Gyldendal: 1904-09), 80-362 (345).

15N.F.S. Grundtvig, ”Hvorfor kaldes vi Lutheraner? Prædiken paa Alle Helgens Dag

[reformationsdagen]”, (København: Schuboths Forlag 1812), 36.

16J.P. Mynster, ”Meddelelser om mit Levnet”, 2. udg. v/Jakob Paulli, (København: Gyldendal 1884), 223.

17F.C. Tryde, ”Kom Jesum Christum ihu, som er opreist fra de Døde, eller Hvad har meest skadet Christendommen, Pavedømmet eller det attende Aarhundredes saakaldte Oplysning? En Undersøgelse i Anledning af Reformationens tredie Jubilæum d. 31. October 1817” (København: Hartvig Friderich Popp 1817), 90.

18Jf. J. Asmussen, ”Geschichte des Thesen- und Bibelstreites in Schleswig und Holstein”, i: Evangelische Kirchenzeitung nr. 45-48 (bd. 4) og nr. 58-60 (bd. 5). For både samtidig og senere positiv og negativ kritik se Friedrich Wintzer, ”Claus Harms. Predigt und Theologie”, Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte I/21 (1965), 126-134.

19Tesperne 92-94, Harms 1817, 35.

20Forelæsningsnedskrift v/Bodil Thastum [gift Bodil Koch, 1903-1972] ”Danmarks Kirkehistorie 1536-1900 ved Professor I.O. Andersen”, [1925], upubliceret, 77. Den næsten fuldstændigt maskinskrevne nedskrift er i Afdeling for Kirkehistories J. Oskar Andersen-samling, Københavns Universitet.

21Harms 1817, 30.

22Wintzer 1965, 130.

23Münter 1817/Rasmussen 1917, 62f.

24Harms 1817, 32.

25Anon. [Fr. Münter], "Underviisning til den danske Almue, om de fortringligste Velgierninger, som Kirkeforbedringen har skienket os" (København: Schultz 1817), 24-25; 37f. Den samlede konklusion om reformationens vindinger i kap. 4 er i kortform: 1. Religions- og samvittighedsfriheden (fornuften), 24-25; 2. Sejren over overtro, 26-27; 3. Gudsyrelsens renselse, 27-29; 4. Kristendommens højeste øjemed: Menneskets helliggørelse, 29-32; 5. Det borgelige samfunds goder ved reformationen. Kap. 5, 35-38, er en almindelig afsluttende formaning.

26"Underviisning til den danske Almue, om de fortringligste Velgierninger, som Kirkeforbedringen har skienket os", 13; 20.

27Fr. Münter, "Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen", bd. 3 (Leipzig: Vogel 1833), 72; 74; 75. I anden bogs kap. 7 fortsætter Münter omtalen af Hans Tausen, men da efter sit eget forlæg i reformationshistorien, dog bemærker vi kapiteloverskriften: "Hans Tausen fängt in Antworskow und Wiborg die Reformation an" (150). Tredje bogs kap. 3 fortsætter Tausens historie i Viborg, igen meget traditionelt efter Huitfeldt og Pontoppidan, og i tredje bogs 7. kapitel refererer Münter kort og rosende Tausens skrift, "Edt kort antswor", mod biskop Jens Andersen Beldenak. Her er ikke længere nogen dadel for polemik eller grov tone, blot at Tausen "eifrig" forsvarede Luther (262). Münster ristede altså her den rune over Tausen, som han i sin reformationshistorie undlod.

28Ibid., tredje bogs 8. kapitel, "Tausen in Kopenhagen" (266).

29Johannes Bloch-Suhr, "Bondesønnen Biskop Johannes Tavsens Levnet" (Ribe 1836), V.

30J.H.V. Pauli, "Prædiken paa Reformations-Jubelfestens tredje Dag, den 1ste November 1836 holden til Aftensang i Helliggeistes Kirke" (København: Schultz 1836), 7.